

Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň kökleri

taryhy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň taryhy kökleri

TÜRKMEN-FRANSUZ GATNAŞYKLARYNYŇ TARYHY KÖKLERI

Eger tutuşlygyna alanymyzda, Türkmenistanyň taryhy ösüşiniň häzirki zaman etapyny häsiýetlendirmeli bolsa, onda ony Täzeden döreýiş zamany hökmünde, ýagny türkmen Renessansy (Täzeden döreýiş) hökmünde kesgitlemek bolar. Täzeden döreýiş zamanynyň sypatlary mundan birnäçe asyr öň ýitirilen milli döwletlilikini dikeltmekde-de, milli medeniýetiniň galkynyşynda-da, esasy ýeri, Gündogar bilen Günbataryň, Günorta bilen Demirgazygyň baglanyşdyryjy zweni bolan Türkmenistanyň täzeden döreýişinde-de bütin aýdyňlygy bilen ýüze çykýar. Türkmenistan bolsa şonuň ýaly baglanyşdyryjy zweni bolmak roluny müňlerçe ýyllaryň dowamynda ýetirip geldi.

* * *

Türkmenistan Ýewropa bilen Aziýanyň çatrygynda enaýy geografik ýagdaýy eýeleýär. Şoňa görä-de, XIX asyryň ajaýyp türkmen şahyrasy Sahypjemalyň özüniň mähriban ülkesine "dünýäniň ýedi ýolunyň çatrygy" diýen takyk at berip, bu çuň manyly şahyrana obraza Türkmenistanyň tutýan aýratyn orny hakynda, dürli ýurtlaryň özara hereketinde onuň oýnan roly, halklaryň medeniýetleriniň söhbetdeşligi hakyndaky halk düşüňjelerini siňdirendigi geň-taň zat däldir.

Biz hut türkmenleriň ata-babalary bolan parfiýalylaryň Günbataryň ýurtlary bilen hem, Gündogaryň ýurtlary bilen hem diplomatiki gatnaşyklary ýola goýandygynyň taryhy faktuna çuňňur akyl ýetirmeli bolarys. Gündogary öwreniji ajaýyp alym,

akademik W.W.Bartold şunuň bilen baglanysyklylykda şeýle belleýär:

"Parfiýalylar biziň eýýamymyzdan öňki II asyrda açylyp, Hytaýdan Alynky Aziýa baryan kerwen ýolundan beýleki halklara garanynda has oňat peýdalanyp bilipdirler hem-de Hytaý bilen Rim imperiýasynyň arasyndaky dellalçylaryň amatly roluny özlerinde saklap galyp bilipdirler... Parfiýaly Mitridat II (b.e.öňki 124-87-nji ýyllar) dünýä taryhynda Uzak Gündogaryň beýik Döwleti (Hytaý) bilen hem Günbataryň dünýä möçberindäki Döwleti (Rim imperiýasy) bilen hem gatnaşyk eden ilkinji şa bolupdyr".

Şunuň esasynda gadymy döwrüň beýik transmilli magistralynyň Ýüpek ýoly hökmünde taryha giren bu ýoluň döremeginde türkmenleriň gadymy ata-babalarynyň oýnan roly täzeçe görünýär. Hut türkmenleriň ata-babalaryny bu transmilli ýoly döredijiler diýip hasap etmäge ähli esaslar bar, çünki hut olar Günbatar bilen Gündogaryň arasynda diplomatik gatnaşyklary ýola goýmakda ilkinjiler bolupdyrlar, munuň özi bolsa köptaraplaýyn ykdysady we medeni aragatnaşyklaryň emele gelmegi üçin zerur syýasy şertleri döredipdir.

Häzirki Türkmenistanyň territoriýasynda ýaşan asyly türkmen halklarynyň Ýewropa ýurtlary bilen özara gatnaşyklarynyň kökleri, şeýlelik bilen baryp gadymyýete uzalyp gidýär. Olaryň Rim bilen, Gündogar Rim imperiýasynyň mirasdary Wizantiýa bilen özara gatnaşyklary taryh ylmynda ýeterlik derejede oňat beýan edilýär. Parfiýaly ezber ussatlaryň önümleri, şol sanda ajaýyp halylar Ýewropanyň dürli regionlarynda giňden belli bolupdyr. Parfiýada öndürilen önümler, şaýy pullar Ortaýer deňziniň gyrasyndaky ýurtlarda, Gara denziň töweregindäki ýurtlarda arheologlar tarapyndan tapylypdyr, sasanidleriň şaýy pullary we kümüşden ýasalan enaýy önümler Skandinawiýa çenli ýetip, gadymy zamanda we irki orta asyrlar döwründe häzirki türkmenleriň ata-babalarynyň söwda-ykdysady aragatnaşyklarynyň uly möçberlerde bolandygyna şaýatlyk edýär.

Şeýle bir zat haýran galdyrýar! Taryhy çeşmeleriň hemmesinde,

şol sanda onçakly uzakda bolmadyk geçmişdäki epiki eserlerde Ýewropa Frangistan-Pereňistan hökmünde görkezilýär. Özara gatnaşyklary has durnukly bolan Wizantiýa Rum-Rumystan diýlip atlandyrylýar. Franklaryň ýurdy bolan Frangistan-Fransiýa Günbatar Ýewropany aňladypdyr. Taryhçylar haýran galadyrjy bu fakty ymykly öwrenmeli bolarlar. Has Günbatar ýurdy bolan Fransiýanyň türkmenleriň arasynda tutuş Ýewropany aňladyp başlamagy tötänden däl bolsa gerek. Bu ýerde biz türkmenleriň ýurdunyň we franklaryň ýurdunyň özara gatnaşyklarynyň irki döwürlerden başlap belli bir derejede bolandygyny gürrüňsiz görýäris. Taryhy çeşmelerde Merowingleriň frank döwletiniň kemala gelen zamanynda (V-VI asyrlar) Ýakyn Gündogaryň we Orta Gündogaryň halklarynyň eden söwdasynyň ösendigini görkezýän maglumatlar bar. Sasanidler barada Türkmenistanyň Sasanidler zamanyndaky taryhy boýunça belli specialist, professor Annageldi Gubaýewiň bize döwtalap bolup beren ýazuw çeşmelerinde franklar we Frangistan häli-şindi diýen ýaly ýatlanylýar. Mundan başga-da, bu maglumatlara görä, Apawaarktikiende (häzirki Kaka etraby) Ferengi diýen ýer agzalýar. A.Gubaýewiň pikirine görä, bu ýeri frank täjirleriniň söwda edýän ýeri diýip hasap etmek bolar. Şeýlelik bilen, franklar bilen türkmenleriň ata-babalarynyň arasynda söwda gatnaşyklarynyň bolandygyny nygtar ýaly esas bar.

Munuň özi türkmenleriň epiki hekaýatlarynda-da tassyklanylýar, şol hekaýatlarda bolsa türkmenleriň ýurduna getirilen frank harytlary dogrusynda gös-göni aýdylýar. Türkmenleriň gahrymançylykly "Görogly" eposynda türkmen ýigitleri "frank täjirleri" tarapyndan getirilen "frenk mawudyndan tikilen çäkmenleri" geýipdirler diýip aýdylýar. Gözel Harmandäli hakyndaky we beýik sazanda Aşyk Aýdyňnyň şägirdi Kerem hakyndaky şahyrana hekaýatlarda franklaryň ýurdundan türkmenleriň ýurduna diňe bir "frenk mawudy" getirilmek bilen çäklenilmän, ýokary "frenk" modasynyň hem getirilendigine şaýatlyk edýän zatlara duş gelýäris. Şol hekaýarlarda Kerem gözel gyzyň önünde "frenk saçly ýaş ýigit" görnüşinde peýda bolýar. Fransiýanyň ähli zamanlarda modanyň gözbaşy

bolandygyna şek ýok, bu modanyň Gündogaryň jümmüşinde gadymy zamanlarda Türkmenistana ýetendiginiň özi bolsa hakykatdan-da haýran galdyryjy faktdyr.

Seljuklaryň Hindistandan Ortaýer deňzine çenli ýaýylyp ýatan türkmen döwletiniň dowam eden zamanynda frank-türkmen gatnaşyklary has ýokary derejä göterilipdir. "Kiçi Aziýanyň Seljuklar döwleti" diýen klassyk eseriň awtory, akademik W.A.Gordlewskiniň şaýatlyk etmegine görä, Seljuklaryň arasynda Gündogar medeniýeti-de, Günbatar medeniýeti-de ýaýrapdyr. Munuň şeýledigini, ähli beýleki zatlardan başga-da, türkmenleriň-seljuklaryň arasynda fransuz diliniň ýaýrandygy görkezýär. Boweliý Winsentiý (XIII asyryň ortalary) fransuzça örän oňar gepläp bilýän seljuk emirleriniň biri dogrusynda gürrüň beripdir. Orta asyr çeşmeleriniň habar bermegine görä, "franklardan düzülen otrýadlar" seljuk soltanlarynda gulluk edipdir. Özem olar ileri tutulýan gwardiýaçy bölümleriň düzümine giripdir. Seljuklaryň soltany Alaeddin Keykubat I-iň goşuny barada gürrüň berip, akademik W.A.Gordlewskiý şeýle ýazýar:

"Soltan feodal goşuna garanyňda franklardan düzülen otrýadlaryň çydamlylygyna we mertligine has köp bil baglapdyr. Olary ekläp-saklamak gymmat düşüpdür, ýöne welin arkaýyn ýatylyp-turlupdyr".

Munuň özi Beýik Seljuklar zamanyndaky türkmenleriň franklar ýurdy bilen özara gatnaşyklarynyň diňe bir tarapydyr, özem munuň özi iň esasy tarapy bolmandyr, çünki hemişe we hemme ýerde ýeterlik derejede durnukly öýdülýän söwda-ykdysady gatnaşklar çykyş edýär.

Bu özara gatnaşklar açgöz we zalym Teýmirleňiň weýrançylykly ýörişleri, mongollaryň basybalyjylykly ýörişleri zerarly kesilipdir, özem şol weýrançylykly ýörişler Gündogar bilen Günbataryň ysnysykly aragatnaşyklary üçin heläkçilikli netijelere getiripdir.

Ýöne bir zat welin gyzykly. Hut Gündogar medeniýetini öwrenen fransyz alymlary türkmenleriň taryhyna, türkmenleriň gelip

çykyşynyň taryhyna degişli bolan problemalary ilkinji öwrenijiler bolupdyrlar. Ýöne welin muňa XVIII asyrdan başlap diňe fransuz alymlary bu meselede dünýäde esasy orny eýeläpdirler diýip düşünmek bolmaz. Har irki döwürde, mongollaryň çozuşyndan önki döwürde hem belli bir derejede türkmenleriň durmuşyna degişli problemalar bilen gyzyklanylandyr we şonda franklar bilen türkmenleriň has ysnyşykly hyzmatdaşlygy bilen hem gyzyklanylýan bolsa gerek. Baryp XVIII asyryň ortalarynda görnükli fransuz taryhçysy D.Erbelo Günbatar Ýewropada ilkinjileriň biri bolup, türkmenleriň gelip çykyşy hakyndaky meseläni ylmy dolanyşyga girizipdir, muny alymlaryň birentegine mälim edipdir. Türkmen etnosynyň (gelip çykyşynyň) esasynyň gadymy hindi-ýewropa halklaryndan ybarat bolandygyny ilkinji gezek aýdandygy D.Erbelonyň bitiren uly hyzmatydyr, şol gadymy hindi-ýewropa halklaryna bolsa türkmenleriň aňyrsy bolup, türküleşdirilen etno-genetiki gatlak diýmek bolar, türküleşdirmek işi bolsa türk etniki toparlarynyň Gündogardan-Altaýdan, Sibirden göçüp gelmeginiň barşynda amala aşyrylypdyr. Gündogar medeniýetini öwrenen başga bir fransuz alymy J.Degin hem türkmen halkynyň etnogenezi hakynda gyzykly pikirleri orta atypdyr. Şunda has giçki döwürlerde-de etnogenez meseleleriniň fransuz alymlarynyň ünsünden düşürilmändigini aýtman geçmek bolmaz, şol alymlaryň arasynda bolsa J.Degini, P.Pelýäni we beýlekiler agzap geçmek bolar.

Türkmenistanyň gadymy taryhy barasynda-da, orta asyrlar taryhy bilen iň täze taryh barasynda-da gözleg işlerini alyp barýan häzirki zaman fransuz alymlary türkmenleriň durmuşyny dowam etdirýärler. Iňňän uly fransuz arheology, Türkmenistana ençeme gezek gelip, özüniň türkmen kärdeşleriniň barlaglary bilen tanşyp giden professor Pol Bernar Parfiýanyň medeniýetini öwrenmäge uly goşant goşýar. Fransuz alymlarynyň Beýik Seljuklar zamanyndaky türkmenleriň taryhy, olaryň syýasy taryhy, medeniýeti we sungaty baradaky, halk şahyrana döredijiligi, türkmen poeziýasynyň klassygy Magtymgulynyň döredijiligi baradaky eserleriniň uly ähmiýeti bar. Şunuň bilen baglanyşyklylykda, Magtymgulynyň döredijiligini

öwrenmäge ençeme ýyllaryny bagyşlan fransuz alymy Lui Bazeniň Ýewropa alymlarynyň arasynda ilkinji bolup, Türkmenistanyň iň ýokary ylmy sylagyna – Magtymguly adyndaky Halkara baýragyna mynasyp bolandygyny kanunalaýyk diýip hasap etmek bolar.

Türkmenistan fransuz syýahatçylarynyň üsüni mydama özüne çekipdir. 1745-nji ýylda belli kitap çykaryjy Deliliň Kaspi deňziniň ilkinji kartasyny onuň töwereginde türkmenleriň ýaşan ýerlerini görkezmek bilen Parižde çap edendigi gyzyklydyr. Şondan bir asyr geçenden soň, Parižde fransuz syýahatçysy Gullibef de Blokwiň kitaby neşir edilipdir, ol Merw oazisindeki türkmenleriň arasynda on dört aýlap ýaşapdyr. 1993-nji ýylda Blokwiň bu kitaby Myratdurdy Haşaýewiň terjime etmegi bilen türkmen dilinde çykarylypdy. XX asyryň segseninji ýyllatynda fransuz wraçy we syýahatçysy Alan de Bure sekiz ýyllap eýran türkmenleriniň arasynda ýaşap, ýaňy-ýakynda özüniň türkmen dostlary hakyndaky kitabyňy çykardy.

Türkmenistanyň öz garaşsyzlygyna eýe bolmagy we giňden açyklyk syýasatynyň ýöredilmegi, pozitiw bitaraplyk almagy we dünýäniň ähli ýurtlary bilen özara amatly hyzmatdaşlyk edilmegi netijesinde Türkmenistan bilen Fransiýanyň arasyndaky gatnaşyklary ösdürmekde täze etap başlandy. Fransiýa Türkmenistan döwletiniň garaşsyzlygyny ykrar eden ilkinji ýurtlaryň biri boldy, ol biziň bilen doly möçberli diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy, dünýä bileleşiginiň Türkmenistana bitarap döwlet statusuny bermegine ýardam etdi.

1993-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidenti S.A.Nyýazowyň Fransiýa sapary iki ýurduň arasyndaky gatnaşyklaryň taryhynda täzd sahypany açyp, türkmen-fransuz gatnaşyklaryny ösdürmek üçin onuň ägirt uly ähmiýeti boldy. Fransyz Respublikasynyň Prezidenti Fransua Mitteranyň 1994-nji ýylyň aprelinde Türkmenistana saparyna hakykatdan-da taryhy sapar diýip aýtmak bolar, çünki şol saparyň barşynda iki ýurduň uzak möhletli hyzmatdaşlygynyň düýbi tutuldy, şol hyzmatdaşlygyň esasy ugurlary kesgitlenildi. Hut şonda Türkmenistan bilen Fransuz Respublikasynyň arasynda dostluk, hyzmatdaşlyk hakyndaky Şertnama, inwestisiýalary özara höweslendirmek hakyndaky Ylalaşyga we başga-da birentek dokumentlere gol çekildi. Bu

dokumentler netijesinde iň uly fransuz firmalary Türkmenistanda özleriniň işini ýaýbaňlandyrdylar. Şol firmalaryň arasynda biziň ýurdumyzda birnäçe obýekti bina eden "Buig" firmasy, Aşgabatda Saparmyrat Nyýazow adyndaky halkara aeroportyny howa transportyny dolandyrmak baradaky iň täze sistema bilen enjamlaşdyrylan "Tompson" firmasy, Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän modernizasiýalaşdyrmak baradaky möhüm kontrakta gol çeken "Teknip" firmasy we başga birnäçe firmalar bar.

Türkmen-fransuz gatnaşyklary gumanitar sferada hil taýdan täze derejä çykdy. Fransuz arheologlary Türkmenistanda özleriniň ylmy barlaglaryny güýçlendirdiler, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň gündogary öwreniş fakultetiniň we Fransiýanyň Milli ylmy barlaglar merkeziniň, Sorbonna uniwersitetiniň arheologlarynyň hyzmatdaşlyk hakynda şertnama baglaşmagyny kanagatlanmak bilen belläp geçmek bolar. 1996-njy ýylda fransuz alymy Serž Kleziň baştutanlygyndaky bilelikdäki arheologij ekspedisiýa Günorta Türkmenistanyň bürünç asyrdaky ýadygärliklerinde öz işini ýaýbaňlandyrdy.

Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynda fransuz diliniň okadylyşygy gowulandyrmak baradaky programma uly ähmiýete eýedir. Şunda fransuz diliniň dünýä dilleriniň biridigini, häzirki wagtda 250 milliondan gowrak adamyň şol dilde gepleýändigini, BMG-nyň we beýleki halkara guramalarynyň dilidigini bellemän geçmek bolmaz. Aşgabatda D.Azady adyndaky Milli dünýä dilleri institutynda fransuz dili bölümi açyldy, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde hem fransuz dili okadylýar, fransuz dilini öwrenýän talyplar stažirowka geçmek üçin Fransiýa gitmäge mümkinçilik aldylar.

Türkmenistanyň we Fransiýanyň kinematografiýaçylary ysnyşykly hyzmatdaşlyk edýärler. 1995-nji ýylyň sentýabrynda Türkmenistanda fransuz kinosynyň festiwaly geçdi. Öz nobatynda, türkmen kinematografiýaçylary Fransiýada geçen konofestiwallara gatnaşdylar. Fransuz kinematografiýaçylarynyň kömek bermegi bilen Parižde özleriniň aňyrsyny Kyýat handan alyp gaýdýan Ýomudskileriň neberesinden bolan Nika we Nazar Ýomudskileriň durmuşyna bagyşlanan sýužetler "Şejere" filmi

üçin surata düşürildi.

1996-njy ýylda çagalaryň döredijiligine bagyşlanylan "Meksente Lýekol" festiwalyna Türkmenistandan "Şatlyk" çagalar ansambly gatnaşdy.

Türkmenistanda Fransiýa Ýewropa kontingentindäki esasy partnyorlaryň biri hökmünde garalýar. Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň, türkmenler üçin Günbatar Ýewropany aňladan ýurt bilen hyzmatdaşlyk etmegiň köp asyrlyk taryhy bar, şonuň ýaly-da taryhy däpleri bar. Frangistan-Fransiýa türkmenler üçin mydama eziz bolupdy. Türkmenistanda beýik fransuz medeniýetine, diline bolan höwrs ägirt uly bolupdy, iki ýurduň öňe gitmeginiň we rowaçlanmagynyň haky üçin netijeli we köptaraplaýyn gepleşikleri ýola goýmaga mydama çalşylypdy.

Marat DURDYÝEW,
taryh ylmlarynyň kandidaty.

Taryhy makalalar